

Martyna Rusiniak-Karwat

ORCID: 0000-0002-0494-1137

Instytut Studiów Politycznych PAN

Od chederu po Wyższą Szkołę Rabiniczną. Żydowska edukacja religijna w Polsce (1945–1950)

From Cheder to the Higher Rabbinical School. Jewish Religious Education in Poland (1945–1950)

As World War II ended, Jews that survived the Holocaust tried to renew Jewish life in Poland, which – at least to some extent – was supposed to resemble the one from before 1939. They aimed to revive Judaism and follow religious teachings in everyday life. The article shows one form of the Jewish life renewal, i.e. religious education. Religious schools and courses were created primarily so that children, who spent the wartime away from vital tenets of Judaism and traditions of the Jewish people, could grasp what it means to be a religious Jew. The text provides geographical locations of educational establishments active between 1944 and 1950, and details about their functioning.

Keywords: Jewish Religious Associations / Jewish Religious Congregations / Religion Association of Judaism – religious education; religious schools in post-war Poland: cheder, Talmud-Torah, yeshiva

Słowa kluczowe: Żydowskie Zrzeszenie Religijne / Żydowskie Kongregacje Wyznaniowe / Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego – szkolnictwo wyznaniowe; szkoły religijne: cheder, Talmud-Tora, jesiwa, odbudowa życia żydowskiego – Polska 1944–1950, judaizm

Przed 1939 r., struktura żydowskich szkół religijnych była rozbudowana. Składały się na nią głównie chedery, Talmud-Tory oraz jesiwy (jeszyboty). Takie typy szkół znajdowały się w prawie każdym mieście i miasteczku, gdzie mieszkali Żydzi i posiadali gminę żydowską (kahał). Można było w nich pobierać edukację religijną od najmłodszych lat aż do dwudziestu kilku lat. W przypadku chederów i Talmud-Tory pobierano w nich naukę od trzeciego–piątego roku życia aż do bar-micwy (około trzynastego roku życia). W elementarnych szkołach przekazywano chłopcom wiedzę na poziomie podstawowym. Uczono

języka hebrajskiego, Tory i Talmudu. Nauka w nich była bezpłatna. Następnie nieżonaci chłopcy mogli kontynuować naukę w jesziwach aż do dwudziestu kilku lat. Wielu absolwentów takich szkół stawało się rabinami, przywódcami duchowymi społeczności żydowskiej, czy też nauczycielami w szkołach religijnych¹.

System żydowskiego szkolnictwa religijnego uległ zniszczeniu podczas II wojny światowej w raz z Zagładą Żydów, a także deportacjami w głąb ZSRS z terenów tzw. Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej. Tylko nieliczni spośród nauczycieli tych przedwojennych szkół przeżyli wojnę i po 1945 r. ponownie znaleźli się na terenie Polski w jej powojennych granicach. Warto nadmienić, że do wybuchu wojny, w Polsce działało 2500 rabinów, z czego około 100 spośród nich przeżyło wojnę na terenie ZSRS. Według sprawozdania Ministerstwa Administracji Publicznej z 18 marca 1947 r., w Polsce było 22 rabinów².

Zgodnie z treścią „Projektu rozporządzenia w sprawie uregulowania życia wyznaniowego Żydów w Polsce” w dziale trzecim, punkcie czwartym czytamy: „Do kompetencji miejscowych Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych należy: [...] Organizowanie religijnych instytucji wychowawczych, szkół religijnych i czuwanie nad nimi”. Dalej: „Do kompetencji Centralnej Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej w Polsce należy: [...] Utrzymanie we własnym zakresie Domów Dziecka, jeszybotów, szkół kształcących funkcjonariuszy kultu religijnego itp.”³ Ustalenia te zostały również powtórzone w statucie powstałego w 1949 r. Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w Rzeczypospolitej Polskiej (paragraf 15, punkt 4.). Do obowiązków zrzeszeń żydowskich, które powstały w miejsce przedwojennych gmin, należało: „Zakładanie i utrzymywanie synagog, domów modlitw, łaźni rytualnych, opieka nad cmentarzami oraz opieka nad nauczaniem religii mojżeszowej przy Domach Modlitwy i lokalach Kongregacji”⁴. Stąd też żydowskie zrzesze-

¹ Na temat szkolnictwa żydowskiego religijnego w Polsce por. H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000; S. Chmielewski, *Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 1/2, s. 32–74; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 160–190; *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993; K. Zieliński, *Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939*, „Almanach Historyczny” 2003, t. 5, s. 211–255; R. Żebrowski, *Dzieje Żydów w Polsce. 1918–1939. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1993.

² Archiwum Akt Nowych [AAN], Ministerstwo Administracji Publicznej [MAP], t. 1101, k. 30.

³ AAN, MAP, t. 1101, k. 75–76.

⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [AIPN] we Wrocławiu, [Wr] sygn. 032/418, Statut Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w Rzeczypospolitej Polskiej, k. 7. Więcej na temat funkcjonowania żydowskich organizacji religijnych po wojnie por. K. Urban, *Wyznanie mojżeszowe w Polsce 1945–1961 (zarys działalności)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, 2006, nr 706, s. 61–80.

nia, przemianowane w czerwcu 1946 r. na Żydowskie Kongregacje Wyznaniowe, w ramach swojej działalności i aktywności zaczęły tworzyć prywatne szkoły religijne, które im podlegały i były przez nie utrzymywane. Był to jeden z typów szkół żydowskich istniejących po wojnie obok szkół Centralnego Komitetu Żydów w Polsce (CKŻWP), hebrajskich oraz szkolnictwa zawodowego.

Wstępnie zarysowana powyżej tematyka szkolnictwa, a także życia religijnego w Polsce po II wojnie światowej, poruszana już była na kartach różnych opracowań, ale jako jedno z wielu zagadnień na tle historii społeczności żydowskiej w danej miejscowości czy terenie Polski, jak też szkolnictwa religijnego⁵. Są to na ogół wzmianki nie zawierające zbyt wielu szczegółowych informacji. W przeciwieństwie od dobrze udokumentowanego i zbadanego żydowskiego szkolnictwa niereligijnego w powojennej Polsce⁶, temat ten nadal wymaga dogłębnego zbadania. Najlepiej rozpoznane i zbadane jest szkolnictwo, w tym religijne, na Dolnym Śląsku. Tam tego typu szkół znajdowało się najwięcej w granicach państwa polskiego. Na łamach artykułu skupię się wyłącznie na edukacji religijnej w drugiej połowie lat czterdziestych XX w. Cezura 1950 r. związana jest z upaństwowieniem szkół prywatnych, w tym żydowskich oraz likwidacją partii i organizacji żydowskich, a co za tym idzie – emigracją Żydów z Polski i zmniejszeniem liczby wiernych⁷. Moim celem jest odpowiedź na pytanie o to, w jakim celu powstawały wówczas religijne placówki oświatowe, w których miastach i regionach Polski, a także jak wyglądała ich działalność. Nie będę się jednak skupiać na aspektach formalnych funkcjonowania tych placówek, gdyż to zostało już omówione przez Ewę Pogorzałą⁸.

⁵ A. Ławniczak, T. Juchniewicz, *Edukacja mniejszości narodowych na Dolnym Śląsku*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy”, 2017, t. 17, s. 278 (informacja o utworzeniu w 1945 r. we Wrocławiu Żydowskiej Szkoły Religijnej „Talmud-Tora”). B. Szaynok, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945-1950*, Wrocław 2000, s. 125-126.

⁶ Na ten temat pisały, m.in.: H. Datner, *Instytucje opieki nad dzieckiem i szkoły powszechne Centralnego Komitetu Żydów Polskich w latach 1945-1946. Zakres działania i założenia wychowawcze*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1981, nr 3 (119), s. 37-51; Eadem, *Szkoły Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w latach 1944-1949*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1994, nr 1-3 (169-171), s. 103-119; Eadem, *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, Warszawa 2016; B. Techmańska, *Szkolnictwo mniejszości narodowych na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989*, Łomianki 2019; E. Pogorzała, *Problem upaństwowienia szkół Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w latach 1945-1949*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2005, nr 1-2, s. 51-68; Eadem, *Mniejszości narodowe i etniczne w polityce oświatowej państwa polskiego w latach 1944-1966*, Zamość 2009.

⁷ Więcej na temat organizowania i powstawania żydowskich organizacji religijnych: J. Adelson, *W Polsce zwanej Ludową*, [w] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993, s. 429-433.

⁸ E. Pogorzała, *Działalność oświatowo-wychowawcza żydowskich kongregacji wyznaniowych w Polsce w drugiej połowie lat 40-tych XX w.*, „Facta Simonidis” 2008, nr 1, s. 175-190.

Rozproszenie archiwaliów oraz niewielka ilość informacji jakie zawierają na temat szkół religijnych może odstręczać specjalistów od podejmowania tego tematu. Większość danych pochodzi z wykazów i sprawozdań stworzonych na potrzeby Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej i jej terenowych oddziałów. Wymieniają one tylko typ szkoły. Innym źródłem są zbiorcze preliminarze i sprawozdania budżetowe, jak i też protokoły pokontrolne władz miejscowych lub kuratoriów oświaty z 1948 r.⁹

Zarówno w źródłach jak i w opracowaniach dla tych samych jednostek edukacyjnych są wymiennie używane nazwy: cheder i Talmud-Tora, a także kursy religijne „Talmud-Tora” oraz cheder „Talmud Tora”. Brak konsekwencji w stosowaniu jednej nazwy na tą samą placówkę może świadczyć o braku uregulowanej statutowo struktury szkolnictwa religijnego i występowania formalnej nazwy w dokumentach czy to zrzeczenia, czy później kongregacji.

Wśród informacji pochodzących z dokumentów wytworzonych w drugiej połowie lat 40. XX w., nie znalazłam programu nauczania oraz planu lekcji w szkołach religijnych. Być może, w ogóle nie został spisany. Możemy założyć, że program szkół religijnych po wojnie opierał się na wzorze ich przedwojennych odpowiedników. Nieliczni nauczyciele, o których posiadamy informacje i znamy ich imiona i nazwiska, urodzili się przed 1918 a nawet 1900 r. Stąd możemy domniemać, że podejmując się zadania edukacji dzieci, posiadli już doświadczenie zawodowe przed wybuchem II wojny światowej i z niego czerpali umiejętności do prowadzenia lekcji¹⁰. W związku z brakiem możliwości udokumentowania swojego wykształcenia oraz stażu zawodowego, trudno jednoznacznie sprawdzić czy takowy posiadali. Biorąc pod uwagę fakt, że po wojnie borykano się z generalnym deficytem nauczycieli, w tym przypadku sprawa mogła wyglądać podobnie. W licznych sprawozdaniach, jak np. tym z 1949 r. z Gliwic, podkreślano: „odczuwa się brak wykwalifikowanych nauczycieli do prowadzenia kursów religijnych”¹¹. Podobnej treści były wnioski zawarte w sprawozdaniach pokontrolnych placówek edukacyjnych spisanych przez kuratorów oświaty, gdyż nad szkołami pieczę trzymało m.in. Kuratorium Okręgu Szkolnego¹².

⁹ Na potrzeby artykułu przeprowadziłam kwerendy archiwalne m.in. w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, archiwach państwowych (Wrocław, Wrocław Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim, Szczecin), Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego.

¹⁰ Patrz np. preliminarz budżetowy z listopada 1946 r., który wskazuje koszty związane z utrzymaniem szkół w Łodzi (dla 11 miast) i Katowicach (dla 15 miast), a dla samej Warszawy – nic. Informacje za: AAN, MAP, t. 1101, k. 24.

¹¹ AAN, MAP, t. 1101, k. 130: Protokół Walnego Zjazdu Komitetu Organizacyjnego Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych w Polsce z dn. 9-10 sierpnia 1949 r. w Warszawie.

¹² Na temat szkolnictwa po wojnie w Polsce patrz np.: S. Mauersberg, M. Walczak, *Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944–1956)*, Warszawa 2005.

Niewiele wiemy również o uczniach. Nie mając dzienników szkolnych lub spisów uczniów trudno nam dojść do świadków minionej epoki, aby porozmawiać z nimi na temat funkcjonowania szkół i kursów religijnych. O niektórych placówkach posiadamy szczątkowe informacje. Wiemy tylko, że istniały. Jednak o innych, o czym będzie mowa niżej, posiadamy ich więcej. Niemożliwym jest też wskazanie, jaki odsetek wiernych danego zrzeszenia (kongregacji) stanowiły dzieci uczęszczające do szkół, ponieważ wiele z tych organizacji nie liczyło wiernych. Poza tym liczby te stale się zmieniały wraz z migracją i emigracją Żydów, z czym wiązać się też zmiany liczby wiernych w poszczególnych wspólnotach. Poza tym, co warto podkreślić, w spisach podawano wyłącznie liczbę ich męskich pełnoletnich członków.

Środowiska religijne chciały odtworzyć szkolnictwo na wzór tego istniejącego przed 1939 r., co wiązało się z walką między Żydami świeckimi a religijnymi o dzieci. W organizowanie szkół i ich prowadzenie zaangażowana była partia o charakterze ideowym religijno-syjonistycznym Mizrachi, której członkowie w większości tworzyli kongregacje terenowe¹³. Tworzenie ich budziło wiele emocji również wśród społeczności żydowskiej. Cześć z nich traktowała to jako etap w drodze do Palestyny/Izraela.

Szkoły mieściły się przy kongregacjach wyznaniowych. Duży wpływ na to, czy w danym miejscu powstanie szkoła i będzie kontynuowała swoją działalność, miały warunki lokalowe kongregacji (od sierpnia 1949 r. istniejącej pod nazwą Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego [ZRWM]), w tym ich stan, a także fakt, czy znajdzie się w nich przestrzeń na prowadzenie edukacji wśród najmłodszych.

Większość placówek przez cały czas swojego istnienia borykała się z problemami lokalowymi oraz finansowymi. Świadczą o tym liczne prośby wysyłane do Centrali WKŻ (która pokrywała koszty utrzymania miejscowych oddziałów kongregacji), o zwiększenie subwencji na szkoły religijne, gdyż te przeznaczane na edukację były niewystarczające. Brakowało również potrzebnych do studiowania ksiąg, czyli Tory i Talmudu.

Według stanu z listopada 1946 r. wiemy, że na utrzymanie szkół w okręgu łódzkim (dla 11 miast) wydano 50 tys. z 700 tys. budżetu, a w górnośląskim (dla 15 miast) – z 625 tys. wydano 43 tys. na utrzymanie szkół. Natomiast dla samej Warszawy – nic, gdyż nie prowadzono tam działalności edukacyjnej¹⁴.

¹³ Mizrachi była jedyną legalnie działającą partią religijną w Polsce po II wojnie światowej. Według Józefa Adelsona działała w niej w 1947 r. 500 członków. Została zlikwidowana w 1949 r., razem z innymi organizacjami. J. Adelson, *W Polsce*, s. 434.

¹⁴ AAN, MAP, t. 1102, k. 98: Warszawa, 29 kwietnia 1948 r. – Protokół z komisji lustracyjnej: „Działalność religijna i kulturalno-oświatowa Kongregacji polega na utrzymywaniu rabinatu, urzędzeń rytualnych, cmentarzy, zaspakajaniu potrzeb religijnych wyznawców, wykupywaniu ksiąg

W pierwszym półroczu 1948 r. na oświatę przeznaczono 10,8%, a na domy dziecka 22,9% całego budżetu ŻKW. Natomiast w listopadzie 1949 r. w sumie na kursy religijne wydano 750 tysięcy. Kwota ta pokrywała wynagrodzenie dla personelu nauczycielskiego 42 kursów religijnych czynnych w kraju, wydatki na podręczniki, materiały piśmienne, dożywianie dzieci, opał i światło. Kongregacje ponosiły również wydatki na kolonie organizowane dla dzieci¹⁵. Placówki takie na ogół nie przynosiły dochodów. Wiemy tylko, że w 1947 r. jeszybot w Krakowie przynosił dochody rzędu 0,2% dochodu WKŻ¹⁶.

Liczba szkół jak i uczniów ciągle się zmieniała. Związane to było z migracjami wewnątrz kraju, a także wraz z przybyciem repatriantów z ZSRS, wśród których była młodzież religijna pozbawiona przez sześć lat nauki. Przed pogromem w Kielcach – w czerwcu 1946 r. liczba szkół w całym kraju wzrosła do ponad 40, a uczyło się w nich około 2000 uczniów. Po wydarzeniach z czwartego lipca – których następstwem była migracja Żydów do większych miast w celu zapewnienia sobie i bliskim bezpieczeństwa oraz nasilenie się emigracji Żydów z Polski – liczba szkół elementarnych zmniejszyła się do około 36, a uczniów do około tysiąca¹⁷.

W 1947 r. nastąpił jednak ponowny wzrost liczby placówek edukacyjnych. Większość z nich powstała na Dolnym Śląsku i były to szkoły elementarne – chedery. Uczono w nich języka hebrajskiego, geografii Palestyny i zapoznawano uczniów z Biblią. Po wojnie uczęszczały do nich dzieci obu płci w wieku od sześciu do dziesięciu lat. Były one utrzymywane przez Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych. W odróżnieniu od okresu międzywojennego, jak też szkół żydowskich istniejących przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce, czy również świeckich szkół hebrajskich, prywatne szkoły religijne w większości kongregacji działały popołudniami, a uczniowie pobierali naukę również w szkołach publicznych i prywatnych. Przykładem był cheder istniejący przy kongregacji w Kłodzku. Nauka w nim odbywała się w godzinach 14.00–19.00. Uczęszczało do niego 22 dzieci w wieku do lat szesnastu¹⁸. Zgod-

religijno-naukowych, oraz sprzętu kultu religijnego i rodaków. Szkoły religijnej nie posiada, gdyż nie ma kandydatów na uczniów. Nie prowadzi w ogóle żadnych szkół”.

¹⁵ Wydziały opieki nad dzieckiem ŻKW organizowały kolonie letnie i zimowe (dla dzieci religijnych), a także zapewniały im pomoc materialną i lekarską. Na przykład w 1948 r. Komitet Organizacyjny ŻKW w Głuszyca na Dolnym Śląsku zorganizował kolonie letnie. Wzięło w nich udział 600 dzieci, które w ciągu roku uczęszczały na kursy judaistyczne. W tym samym czasie: „dla wychowanków Domu Dziecka w Zabrze – kolonie letnie zostały zorganizowane w Świeradowie na Dolnym Śląsku”. „Biuletyn Żydowskiej Agencji Prasowej” [BŻAP] z 28 sierpnia 1948, nr 71/446, k. 3.

¹⁶ AAN, MAP, t. 1101, k. 24, 48-49, 96.

¹⁷ J. Adelson, *W Polsce*, s. 465. Autor informacje na temat szkolnictwa podaje głównie za: AAN, MAP, t. 931 oraz t. 1104.

¹⁸ Protokół lustracji Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej w Kłodzku z dn. 3 czerwca 1948 r. Informacje za: T. Włodarczyk, *Osiedle żydowskie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950 (na przy-*

nie z danymi z marca 1947 r. na terenie Polski istniały trzy jesziwy (Kraków, Wrocław i Szczecin), w których uczyło się około 100 uczniów¹⁹ oraz 36 Talmud-Tor (dla około 1000 uczniów) na 80 Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych w Polsce, które były zgrupowane w pięciu okręgach wyznaniowych: Warszawa, Łódź, Katowice (górnos Śląski), Kraków i Wrocław (dolnośląski). Było czynnych 38 synagog. Podobnie stan szkół wyglądał w 1948 r.²⁰ Najwięcej z nich, tak jak wspominałam, istniało na Dolnym Śląsku. Liczba placówek rosła i w sierpniu 1949 r. było ich 42, w których naukę pobierało 984 uczniów. W lutym 1950 r., kiedy istniało 55 Kongregacji Wyznaniowych ZRWM w Polsce, z nauki w 42 Talmud-Torach korzystało 555 uczniów. Zatrudniano 52 nauczycieli. Istniał wówczas jeden Dom Dziecka w Zabrze²¹. Wydatki na edukację wynosiły 720 850 z 7 567 103 całego budżetu ZRWM. Obok kursów religijnych i domów dziecka kongregacje organizowały kolonie letni i zimowe²².

Poniższa tabela zawiera informacje o 83 miejscowościach, w których istniały zrzeszenia (kongregacje) w latach 1945–1950, w tym dane o szkołach, których nie ma w wykazie z 1947 r. Poza tym spisy przesyłane przez Żydowskie Kongregacje Wyznaniowe do Ministerstwa Administracji Publicznej nie obejmowały wszystkich miejscowości i szkół. Przykładem jest chociażby istniejąca miejscowa ŻKW w Niemczy, w powiecie Dzierżoniów w lipcu 1947 r. wraz ze szkołą, do której uczęszczało 30 uczniów i uczennic²³.

kładzie Kłodzka) – praca magisterska, Uniwersytet Wrocławski (maszynopis), Wrocław 2010, online: bibliotekacyfrowa.pl/publication/31234 [dostęp: 20.10.2020].

¹⁹ J. Adelson, *Żydzi w Polsce 1944–1984*, „Kalendarz Żydowski” 1985/86, s. 167.

²⁰ W 1948 r. w 36 szkołach uczyło się około 1100 uczniów. Dla porównania: w tym czasie istniało 34 szkoły podległe Centralnemu Komitetowi Żydów w Polsce, w których uczyło się 2942 uczniów oraz 11 szkół hebrajskich z 1001 uczniami. Szacuje się, że w tym czasie 2/3 ogółu dzieci żydowskich uczęszczało do jakiegokolwiek szkoły żydowskiej. Informacje za: *American Jewish Year Book 1948–1949*, t. 50, s. 398; A. Grabski, A. Stankowski, *Życie religijne społeczności żydowskiej*, [w] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011, s. 220.

²¹ Obok istniejącego Domu Dziecka w Zabrze, w którym w lutym 1946 znajdowało się 33 dzieci w wieku od półtora do 15 lat (w tym 10 chłopców), Komitet Organizacyjny ŻKW latem 1946 r. założył Dom Dziecka dla około 150 dzieci w Gieszczach Pustych na Dolnym Śląsku. W 1947 r. centralny wydział opieki nad dzieckiem prowadził Dom Dziecka w Chorzowie. Informacje za: BŻAP z 6 września 1946, nr 100/210, k. 3; BŻAP z 28 sierpnia 1948, nr 71/446, k. 3; J. Adelson, *Żydzi w Polsce 1944–1984*, „Kalendarz Żydowski” 1985/86, s. 167. Yad Vashem Archives [YVA], Dr. Zorach Warhaftig Collection, sygn. P.20, file 52, k. 24.

²² AAN, MAP, t. 931, *passim*; a także t. 1105, k. 53. AAN, Urząd do Spraw Wyznań (UdW), sygn. 13/390 oraz sygn. 5b/32, k. 54, 63. H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000, s. 184.

²³ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego [AŻIH], Centralny Komitet Żydów w Polsce. Wydział Oświaty. 1945–1950, sygn. 303/IX/1310, k. 1. Informacje na podstawie pisma do Opieki Społecznej przy CKŻwP z prośbą o przydział produktów żywnościowych dla kuchni przy

Nr 1. Wykaz religijnych placówek edukacyjnych w latach 1947–1950 z uwzględnieniem nazwy miejscowości, gdzie istniały kongregacje miejscowe²⁴:

Lp.	Nazwa Kongregacji	Talmud-Tora	Opieka nad dzieckiem
1.	Będzin	–	–
2.	Białystok	1	–
3.	Biecz	–	–
4.	Bielawa	–	–
5.	Bielsko-Biała	1	–
6.	Bolków	1	1
7.	Bydgoszcz	1	1
8.	Bystrzyca	1	1
9.	Bytom	1	1
10.	Chojnów	1	–
11.	Chorzów	–	–
12.	Chrzanów	–	–
13.	Cieszyn	–	–
14.	Częstochowa	1	1
15.	Dąbrowa Tarnowska	–	–
16.	Dębica	–	–
17.	Duszniki-Zdrój	1	1
18.	Dzierżoniów	1	1
19.	Frydland (Mieroszów)	1	1
20.	Gdańsk-Wrzeszcz	–	–
21.	Gliwice	1	1
22.	Głuszyca	–	–
23.	Gorlice	–	–
24.	Jasło	–	–
25.	Jawor	–	–
26.	Jelenia Góra	–	–
27.	Kalisz	1	1
28.	Kamienna Góra	1	1
29.	Katowice	1	1
30.	Kłodzko	1	1
31.	Kraków	1	1
32.	Kraśnik	1	1
33.	Krosno	–	–
34.	Kudowa Zdrój	1	1
35.	Legnica	1	1
36.	Lębork	–	–
37.	Lubawka	1	1
38.	Lubin*	1	–
39.	Lublin**	1	–

szkole, ponieważ dzieci uczące się w szkole pochodziły z rodzin niezamożnych i szkoła zmuszona była je dożywiać – dawać śniadania, gdyż dzieci te całe przedpołudnie spędzały w szkole. Pod pisem widniał podpis Naftalego Reicha.

²⁴ Tabela sporządzona m.in. na podstawie informacji z: AAN, MAP, t. 931 oraz t. 1101 (stan z 7 lutego 1947 r.), k. 33-34, a także danych zawartych w poniższej części artykułu.

40.	Ludwików	1	1
41.	Łódź	1	1
42.	Mysłowice	–	–
43.	Nowa Ruda	1	1
44.	Nowy Sącz	1	1
45.	Olkusz	–	–
46.	Olsztyn	–	–
47.	Opole	1	1
48.	Oświęcim	–	–
49.	Pabianice	–	–
50.	Piława Górna***	1	–
51.	Piotrków	–	–
52.	Piotrolesie / Pieszyce	1	1
53.	Płock	–	–
54.	Przemyśl	–	–
55.	Rzeszów	–	–
56.	Sanok	–	–
57.	Siedlce	–	–
58.	Skoczów	–	–
59.	Solice / Szczawno Zdrój	1	1
60.	Sosnowiec	1	1
61.	Strzegom	–	1
62.	Szczecin	1	1
63.	Świdnica	1	1
64.	Świebodzice	–	–
65.	Tarnów	1	1
66.	Tomaszów Mazowiecki	–	–
67.	Trzebinia	–	–
68.	Wałbrzych	1	1
69.	Warszawa-Praga	–	–
70.	Wieliczka	–	–
71.	Włocławek	–	–
72.	Włoszczowa	–	–
73.	Wrocław	1	1
74.	Zabrze	1	–
75.	Zagórze	–	–
76.	Zawiercie	–	–
77.	Ząbkowice	1	1
78.	Zduńska Wola	–	–
79.	Zgierz	1	1
80.	Zgorzelice /Zgorzelec	1	1
81.	Ziembica / Ziębice	–	–
82.	Złotoryja	–	–
83.	Żarów / Żary	1	1

* Talmud-Tora w Lubinie powstała dopiero w 1950 r.

** AAN, MAP, t. 794. Według informacji zachowanych w dokumentach archiwalnych, w Lublinie tylko w 1949 r. działały kursy religijne Talmud-Tora.

*** Szkoła istniała w 1950 r.

Poniżej przedstawię działalność wybranych placówek. Z racji prężnej działalności na uwagę zasługuje Dolny i Górny Śląsk i Szczecin oraz Łódź – z terenów, które również przed wojną znajdowały się w granicach II Rzeczypospolitej.

Dolny śląsk

Dolny Śląsk był jednym z tych terenów powojennej Polski, gdzie nie było ciągłości z gminami istniejącymi przed 1939 rokiem, kiedy te tereny zamieszkiwali Żydzi niemieccy²⁵. Na tym obszarze działała też większość spośród wszystkich szkół religijnych, które istniały po 1945 r. Chedery znajdowały się w prawie wszystkich miejscowościach, gdzie funkcjonowały oddziały kongregacji. W 1950 r. na 20 kongregacji w okręgu dolnośląskim kursy religijne były zorganizowane w 17. Wiele z tych szkół działało nielegalnie. Kongregacja dolnośląska nie otrzymała zgody kuratora Wrocławskiego Okręgu Szkolnego, aby założyć i prowadzić szkoły religijne na Dolnym Śląsku²⁶. Uczyły się w nich dzieci w przedziale wiekowym od sześciu do dziesięciu lat. Niektóre z nich w chederze uczyły się w zakresie pierwszych trzech lat nauki szkolnej, a inne uczęszczały do szkół publicznych lub prywatnych żydowskich np. prowadzonych przez CKŻwP lub hebrajskich.

Nr. 2. Wykaz miejscowości, gdzie znajdowały się na Dolnym Śląsku w 1950 r. Kongregacje/Związki, z zaznaczeniem liczby uczniów i nauczycieli²⁷.

Liczba porządkowa	Miejscowość, gdzie znajdowała się Kongregacja	Liczba uczniów	Liczba nauczycieli
1.	Bielawa	24	1
2.	Bolków	9	1
3.	Bystrzyca	8	1
4.	Chojnów	0	0
5.	Dzierżoniów	35	3
6.	Głuszycza Górna	11	1
7.	Jelenia Góra	7	1
8.	Kamienna Góra	7	1
9.	Kłodzko	16	2
10.	Legnica	50	2
11.	Lubawka	10	1
12.	Mioszów	0	0

²⁵ E. Banasiewicz-Ossowska, *Życie religijne i jego organizacja w gminie żydowskiej we Wrocławiu*, „Roczniki Teologiczne” 2015, t. 62, z. 9, s. 174.

²⁶ P. Wiczorek, *Żydzi w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim 1945–1968*, Wrocław–Warszawa 2017, s. 147, 149, 156.

²⁷ AAN, UdW, sygn. 5b/32, k. 63. Ogólna liczba uczniów wynosiła 555, w tym inne największe liczebnie placówki poza Dolnym Śląskiem to: Kraków (40 uczniów, 5 nauczycieli), Łódź (38 uczniów i 6 nauczycieli).

13.	Nowa Ruda	12	1
14.	Pieszyce	22	2
15.	Świebodzice	20	1
16.	Świdnica	12	1
17.	Wrocław	30	2
18.	Wałbrzych	18	2
19.	Ziębice	18	2
20	Ząbkowice	0	0

Zgodnie ze sprawozdaniem wrocławskiego kuratora oświaty z 13 kwietnia 1948 r., szkoły te nie spełniały formalnych wymogów, aby móc kontynuować działalność:

„Obok szkół żydowskich i hebrajskich prawie we wszystkich ośrodkach żydowskich istnieją szkoły wyznaniowe tzw. «chedery», utrzymywane przez Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych – Centrala w Warszawie, ul. Twarda 6. W szkołach tych są dzieci od sześciu do dziesięciu lat, uczęszczające bądź to do szkół publicznych, bądź też do prywatnych żydowskich i hebrajskich, lub też tylko do chederu, gdzie uczą się w zakresie pierwszych trzech lat nauki szkolnej. Organizacja pracy dydaktycznej w tych chederach nawet w minimalnym zakresie nie odpowiada pojęciu szkoły, a pracy wychowawczej w tych szkołach praktycznie nie ma, gdyż ogranicza się ona do mechanicznego czytania biblii i innych ksiąg religijnych (Talmud).

Chedery te są pod wpływami ortodoksyjnych organizacji Beis-Jakow, Mizra-chi i Aguda. Ze względu na to, że młodzież żydowska ma zapewnioną naukę w szkołach publicznych lub prywatnych, pobieranie nauki w chederach nawet w zakresie pierwszych lat nauki szkolnej winno być zabronione²⁸.

Największą popularnością na Dolnym Śląsku cieszyła się szkoła religijna w Legnicy. Cheder znajdował się w siedzibie Kongregacji przy ul. Grodzkiej 20/21. Dzieci mogły w niej realizować program klasy pierwszej i drugiej podstawy programowej. Szkoła zgodnie z informacjami z grudnia 1947 r. zatrudniała trzech nauczycieli, a uczyło się w niej 36 dzieci²⁹. Obok przedmiotów obowiązkowych, które wchodziły do programu nauczania w szkołach powszechnych (język polski, matematyka, rysunek, śpiew i wychowanie fizyczne), uczono się również języka hebrajskiego, geografii Palestyny, oraz poznawano Torę. Po jego ukończe-

²⁸ AAN, Ministerstwo Oświaty (MO), t. 1764, k. 183-184: sprawozdanie Kuratorium Okręgu Szkolnego Wrocławskiego z 13 kwietnia 1948 r. z wizytacji szkół żydowskich – wysłane do Ministerstwa Oświaty w Warszawie; podpisane przez Feliks Bursa.

²⁹ AAN, MO, t. 1764, k. 20. W tym czasie w innych szkołach żydowskich w Legnicy uczyło się: 219 – w żydowskiej, 81 – w hebrajskiej. Informacje za: B. Szaynok, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945-1950*, Wrocław 2000, s. 125-126.

niu mogły kontynuować naukę w szkole polskiej, żydowskiej lub hebrajskiej³⁰. Tak jak inne szkoły, również legnicki cheder nie uzyskał oceny pozytywnej umożliwiającej jego dalsze istnienie, podczas kontroli odbytej w marcu 1949 roku dokonanej przez podinspektora szkolnego w legnickich szkołach. Według niego warunki lokalowe były nie do przyjęcia, „szkoła ta nie posiada sali szkolnej, lecz mieści się w jednym pokoju, w którym jest [sic!] 4 stoły i ławki”, a „dzieci przychodzą grupami na naukę religii mojżeszowej, prócz tego w tymże samym lokalu od godziny 9 do 13 uczy Szwarzberg Zofia zespoły młodzieżowe z zakresu czterech klas szkoły podstawowej. We wszystkich zespołach posiada 30 dzieci w wieku szkolnym nigdzie do szkoły niezgłoszonych”³¹. Natomiast ówczesna kierowniczka szkoły, wspomniana Zofia Szwarzberg, według Słupskiego nie nadawała się do wykonywania zawodu i prowadzenia chederu, a także nie posiadała jakichkolwiek dokumentów potwierdzających jej przygotowanie pedagogiczne³².

We Wrocławiu, przy siedzibie Kongregacji (ul. Włodkowica 9) istniała szkoła Talmud-Tora, w której uczyło się około 50–60 dzieci (dane te różnią się w różnych protokołach), a pracowało ośmiu pracowników. Wówczas na czele Kongregacji stał Willi Sprung. Dzieci uczyły się w tej placówce języka hebrajskiego³³. Jako nauczyciela religii zatrudniono we wrocławskiej Kongregacji Szlomek Serka. Budynek szkoły był nieprzystosowany na potrzeby szkoły. Uczniowie korzystali z kuchni rytualnej funkcjonującej przy Kongregacji. Warto dodać, że korzystało z niej 100–120 osób dziennie. Wrocławska Talmud-Tora z przerwami działała aż do 1962 r.³⁴

Szkoła religijna w Wałbrzychu istniała w latach 1946–1949³⁵. Została założona przez przedstawicieli miejscowej kongregacji oraz żydowskich partii religijnych, Mizrahi i Agudy. Tak jak w innych miastach, również tutaj edukacyjna placówka religijna nie cieszyła się popularnością, w porównaniu do szkół świeckich prowadzonych przez Centralny Komitet Żydów w Polsce. Więcej chętnych wolało uczęszczać na kursy języka hebrajskiego, które prowadzone

³⁰ Na temat szkolnictwa hebrajskiego patrz np.: E. Pogorzała, *Szkolnictwo hebrajskie w Polsce w latach 1946–1949*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2006, nr 3–4, s. 137–156.

³¹ Sprawozdanie z wizytacji szkoły żydowskiej „cheder” w Legnicy przeprowadzonej przez podinspektora szkolnego mgr. Słupskiego Apolinarego. Cyt. za: B. Techmańska, *Edukacja dzieci i młodzieży narodowości żydowskiej w Legnicy w latach 1946–1968*, „Studia Śląskie” 2011, t. 70, s. 39.

³² A. Szczepański, *Oświata żydowska w powojennej Legnicy (1945–1968)*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2013, nr 29, s. 109; B. Techmańska, *Edukacja dzieci*, s. 38–39.

³³ E. Waszkiewicz, *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945–1968*, Wrocław 1999, s. 81, 84, 86, 88, 106.

³⁴ E. Waszkiewicz, *Kongregacja Wyznania*, s. 139.

³⁵ P. Wiczorek, *Żydzi w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim*, s. 156.

były przez nauczycieli zatrudnionych w kongregacji³⁶. W latach 1946–1948 kierownikiem szkoły byli kolejno Abram Szlezinger, Leopold Hefter, Fajga Herbst oraz Józef Zellner. Natomiast nauczycielami byli: Michał Chmara, Aron Silber i Symcha Garfinkel. W gronie pedagogicznym znalazły się również kobiety: Salomea Adler oraz Dina Lew. Sekretarzem szkoły był Mozes Eisenberg³⁷.

Opisując Dolny Śląsk nie sposób ominąć Dzierżoniowa, miasta które odegrało znaczącą rolę w budowie życia społeczności żydowskiej w Polsce po II wojnie światowej. Kongregacja w mieście powstała w 1946 r. W 1949 r. 25 dzieci skorzystało z kolonii letnich i obozów zorganizowanych przez lokalną Kongregację. Tutaj edukację religijną prowadzono jeszcze w latach pięćdziesiątych. Nie posiadamy bliższych informacji na temat sytuacji z lat czterdziestych. W 1950 r. Kongregacja utrzymywała trzech nauczycieli, którzy nauczali modlitwy oraz języka hebrajskiego. Posiadamy również informacje na temat trzyosobowej kadry pedagogicznej, która uczyła tam w czerwcu 1953 r. Byli to: Szaja Rajchental (Rejchental), Isak Dekelbaum (Izak Dekelbau) i Feiga Berlińska³⁸.

W powiecie dzierżoniowskim istniały również kongregacje w Bielawie, Pieszycach i Piławie Górnej. We wszystkich prowadzono edukację religijną. W Bielawie, gdzie Kongregacja działała od 1946 r., zgodnie ze stanem z 17 kwietnia 1950 r. – posiadała 100 członków, ośmiu poniżej 18 lat, pięcioro wśród młodzieży szkolnej, dla których prowadzone były kursy religijne Talmud-Tora. Natomiast w Pieszycach Kongregacja istniała od drugiego grudnia 1947 r. i w 1950 r. zapisanych było do niej 12 członków poniżej 18 lat oraz 24 reprezentantów młodzieży szkolnej. Prowadzone były kursy nauczania religii mojżeszowej, a nauczycielem i zarazem przewodniczącym miejscowej WKŻ był Mendel Grynbaum, (urodzony w 1895 r.). W Piławie Górnej, ŻKW istniał od 25 marca 1946 r. Przewodniczącym, a zarazem nauczycielem w ramach kursów religijnych „Talmud-Tora” był od 1946 r. – momentu przybycia z ZSRS – Samuel Szac (urodzony w 1902 r.) oraz Naftali Lin (sekretarz i nauczyciel w ŻKW)³⁹.

³⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział Kamieniec Żąbkowicki [AP KZ], Zarząd Miejski w Wałbrzychu, sygn. 128, Lista pracowników zatrudnionych w Żydowskim Zrzeszeniu Religijnym, 10 maja 1946, k. 6–7, Spis osób zatrudnionych w ŻKW w Wałbrzychu, 23 kwietnia 1947, k. 34–35; Pismo ŻKW w Wałbrzychu do ZM – Referat Społeczno-Polityczny w Wałbrzychu, 15 stycznia 1948 r., k. 46.

³⁷ AIPN Wt, sygn. 032/75, Sprawozdanie kierownika sekcji V PUBP w Wałbrzychu po linii sekcji mniejszościowej na odprawę w dniu 2 grudnia 1948 r., k. 28 – według informacji zawartych w sprawozdaniu na terenie Wałbrzycha i okolic mieszkała głównie ludność bezwyznaniowa.

³⁸ Szaja Rajchental (Rejchental) (urodzona w 1881 r.) – należała do PZPR, była nauczycielem religijnym; pracowała w ŻKW w Dzierżoniowie. W maju 1953 była zatrudniona na stanowisku kasjerki w ŻKW. Isak Dekelbaum (Izak Dekelbau) (urodzony w 1912 r.) – był rzeźnikiem, nie należał do partii. Feiga Berlińska (urodzona w 1926 r.). Informacje za: AIPN Wt, sygn. 032/98, k. 32, 129, 133, 152, 162.

³⁹ AIPN Wt, sygn. 032/98, k. 218, 272, 274, 290, 301-302.

Żydowskie Zrzeszenie Religijne (następnie Kongregacja) w Kłodzku powstało trzeciego marca 1946 r. Organizacji podlegały mniejsze oddziały terenowe w Dusznikach Zdroju, Kudowie Zdroju, Ludwikowie i Nowej Rudzie. Przy wszystkich działały placówki edukacyjne. W Kłodzku w szkole religijnej dzieci uczyły się codziennie w godzinach 14–19, a w 1948 r. uczęszczało do niej, po zajęciach w szkołach publicznych, 22 dzieci w wieku do 16 lat. Języka hebrajskiego uczył wówczas Symcha Nierenstein (urodzony w 1900), natomiast na stanowisku wykładowcy języka angielskiego zatrudniony był Aleksander Różanekwiat (urodzony w 1889 r.). W 1950 r. na kursy religijne uczęszczało 16 uczniów, którymi opiekowało się dwóch nauczycieli⁴⁰.

Wiosną 1948 r. w Kongregacji w Kłodzku, jak i w podległych oddziałach terenowych przeprowadzono lustracje i stwierdzono, że prowadziły one szkoły popołudniowe, gdzie dzieci uczyły się religii i historii żydowskiej, a w przypadku Kłodzka również języka hebrajskiego i angielskiego⁴¹. W sprawozdaniach podkreślano np., że:

„Żydowska Kongregacja Wyznaniowa w Nowej Rudzie istnieje w pierwszym rzędzie dla celów wykonywania kultu religijnego. Cel ten osiąga Kongregacja przez: utrzymywanie stałego domu modlitwy, prowadzenie szkoły popołudniowej dla dzieci szkolnych i prowadzenie akcji dożywiania dla tych dzieci. W tym celu kongregacja utrzymuje płatnego nauczyciela, który za uposażenie w wysokości 5000 zł miesięcznie wyklada codziennie religię i uczy historii żydowskiej w godzinach od 16-tej do 18-tej. – Do szkoły tej uczęszcza 12 dzieci w wieku od 6-ciu do 13-tu lat”⁴².

Tak jak w Kłodzku, również w innych miejscowościach, obok podtrzymywania kultu religijnego, kładziono nacisk również na opiekę społeczną nad wiernymi. W tym celu prowadzono też kuchnię ludową przy Kongregacji, w której dożywiano uczące się dzieci⁴³.

Szkoły. Górny Śląsk

Na Górnym Śląsku kongregacje utrzymywały chedery „Talmud Torá” w latach 1947–1949 w następujących miastach: w Bielsku (założony w 1947 r.; uczęszczało do niego 16 dzieci), Bytomiu (20 dzieci), Gliwicach (22 dzieci), Katowicach (22 dzieci), Opolu (12 dzieci), Sosnowcu (10 dzieci) oraz Zabrze

⁴⁰ AP KZ, Starostwo Powiatowe w Kłodzku, sygn. 89, k. 1–2, 14–16; sygn. 90, k. 3–6; sygn. 92, k. 1–8; sygn. 117, k. 7.

⁴¹ AK KZ, Starostwo Powiatowe w Kłodzku, sygn. 117, k. 8 (Sprawozdanie z 14.07.1948 z ŻKW w Nowej Rudzie), k. 9 (sprawozdanie z 3 czerwca 1948).

⁴² Ibidem, k. 10 (Protokół z lustracji Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej w Nowej Rudzie przy ul. Królowej Jadwigi nr 1, w dniu 2 czerwca 1948 r.).

⁴³ Ibidem, k. 16 (Protokół z lustracji ŻKW w Kłodzku Plac B. Chrobrego 34).

(10 dzieci). Warto dodać, że 8 czerwca 1946 r. Żydowska Kongregacja Wyznaniowa w Opolu założyła kibuc. Miał on przygotować do życia religijnego i emigracji do Ziemi Izraela. W Bytomiu w 1947 działały „Jeszybot” i „Waad Hacala”, a w Gliwicach w 1946 r. Szkoła Nauk Judaistycznych, której kierownikiem był dr Julian Holcman⁴⁴. W Bytomiu jeszcze w 1952 r. prowadzono kursy religijne⁴⁵.

Szkoły. Szczecin

Kolejnym środowiskiem żydowskim, gdzie funkcjonowało szkolnictwo religijne był Szczecin, gdzie wraz z budowaniem społeczności żydowskiej w czerwcu 1946 r. ukonstytuował się zarząd Żydowskiego Zrzeszenia Religijnego z siedzibą przy ul. Długosza 20 m. 8⁴⁶. Wtedy też w mieście powstała Talmud-Tora. Zajęcia odbywały się wyłącznie po południu⁴⁷. Zgodnie z wykazem z 22 września 1948 r. przewodniczącym ŻKW w Szczecinie przy ul. Niemcewicza nr 1 oraz kierownikiem kursów religijnych Talmud-Tora był Baruch Buksbaum⁴⁸. Warto dodać, że była to jedna z nielicznych szkół religijnych działających najdłużej w powojennej Polsce, bo aż do połowy lat 60. XX w. W 1962 r. nauczycielem w niej był Michał Grejer.

Szczecin był miastem, gdzie istniała po wojnie jeshiwa. Według Janusza Mieczkowskiego w 1948 r. była jedną z tylko dwóch tego typu szkół funkcjonujących w Polsce⁴⁹. Według informacji zawartych w artykule Achima Wörna

⁴⁴ W. Jaworski, *Żydzi na Górnym Śląsku w latach 1945–1970*, Sosnowiec 2001, s. 92–93. Te same informacje autor zawarł w artykule: *Jewish Religious Communities in Upper Silesia 1945–1970*, [w] *Jews in Silesia*, ed. by M. Wodziński, J. Spyra, Kraków 2001, s. 255.

⁴⁵ AAN, UdW, sygn. 13/370, k. 1.

⁴⁶ Skład pierwszego zarządu w Szczecinie: Menache Epsztejn (przewodniczący), członkowie: Lewi Bielicki, Abram Pokrzywa, Szymon Obligenharc, Owszej Kaminker, Mojżesz Gotlib, Hillel Kustanowicz, Mojżesz Zajtmán, Izak Glikman, Josef Lerer, Szajr Barer. Informacje za: Archiwum Państwowe w Szczecinie (AP Szczecin), Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 171, k. 5; J. Mieszkowski, *Między emigracją a asymilacją. Szkice o szczecińskich Żydach w latach 1945–1947*, Szczecin 1998, s. 56–58. Wzmianka o istnieniu szkoły również za: M. Semczyżyn, *Szczecin – „najmłodsze żydowskie osiedle w powojennej Polsce”. Miejsca związane z działalnością Żydów w mieście w latach 1945–1950*, [w] *Szczecin i jego miejsca. Trzecia konferencja edukacyjna, 10 XII 2010 r.*, red. K. Rembacka, Szczecin 2011, s. 256.

⁴⁷ A. Wörn, *Jews in Szczecin, 1945–50: At the Crossroad between Emigration and Assimilation*, „Region”, 2017, t. 6, nr 1, s. 78–80.

⁴⁸ AP Szczecin, Urząd Wojewódzki w Szczecinie, sygn. 1314, k. 172. Kongregacja w Szczecinie została zarejestrowana 5 czerwca 1946 r., k. 175.

⁴⁹ Więcej patrz: J. Mieszkowski, *Między emigracją a asymilacją. Szkice o szczecińskich Żydach w latach 1945–1947*, Szczecin 1998, s. 56–58; Idem, *Życie religijne mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1995, t. 10 (39), nr 1, s. 93–110.

powstała ona w 1946 i już na początku 1947 r. została zamknięta⁵⁰. Jej założycielem był Hillel Kustanowicz⁵¹. Szczecińska jesziwa została otwarta dla 70 uczniów, którzy uczyli się w trzech klasach. Bodźcem do jej założenia przez Kustanowicza była jego wizyta w Łodzi, gdzie spotkał wielu przedwojennych uczniów jesziw z Klecka, Mira, Kamieńca i innych jesziw z terenu Polski i Litwy, którzy m.in. kontynuowali naukę w jesziwie w Łodzi. Motywem przewodnim i celem powstania wyższej szkoły była integracja i skupienie się w jednym miejscu byłych uczniów jesziw i ich rodzin, którzy odczuwali taką potrzebę. Przy czym Szczecin mógł być wybrany również ze względu na fakt, że miasto to było traktowane jako kanał przerzutowy w drodze na Zachód, skąd religijni Żydzi mogli wyjechać w większej grupie z Polski. Przy jesziwie została otwarta również kuchnia. Jako uczniów wymienia Lechnowicza i Josefa Bergera. W okresie istnienia jesziwy, Kustanowicz występował jako przedstawiciel studentów jesziwy w Komitecie Żydowskim w Szczecinie.

Po latach Kustanowicz wspominał, że jesziwa szczecińska istniała tylko pół roku, ponieważ ciągle zmieniała się liczba uczniów, którzy emigrowali z Polski. Poza tym szkoła nie miała środków materialnych, aby prowadzić dalszą działalność, ponieważ przestała je przysyłać jesziwa z Łodzi⁵².

W 1949 r. przedstawiciele kongregacji szczecińskiej wystąpili do władz z prośbą na uruchomienie kursu rabinackiego. W jego ramach mieli nauczać: Dawid Izrael Tszarf (rabin), Szaja Pusz i Mosze Chaim. Kursanci pochodzili wyłącznie ze Szczecina. Związane to było z brakiem funduszy na utrzymanie bursy dla kursantów. Kurs trwał krótko, co było związane z kolejną falą emigracyjną w latach 1950–1951 oraz cofnięciem uznania Tszarfowi jako rabinowi⁵³.

Szkoły. Łódź

Łódź tuż po wojnie była najważniejszym ośrodkiem żydowskim w Polsce. To w tym mieście znajdowały się początkowo główne siedziby Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, partii i organizacji żydowskich, tutaj także drukowano główne tytuły prasowe, w tym „Dos Naje Lebn”. Również w Łodzi od lipca 1945 r. zaczęła funkcjonować szkoła elementarna religijna, nazywana w sprawozdaniach mianem szkoły talmudycznej, w której nauczano dzieci je-

⁵⁰ A. Wörn, *Jews in Szczecin, 1945–50*, s. 79.

⁵¹ Hillel Kustanowicz (1900 Lubań – 1996 Izrael), rabin. Przed II wojną światową mieszkał w Słucku, gdzie studiował w jesziwie. W 1941 wraz z rodziną został zesłany w głąb ZSRS, skąd w 1946 r. przyjechał do Szczecina. W 1948 r. wyjechali do Paryża, a stamtąd do Nowej Zelandii. Od 1972 r. mieszkał w Izraelu. Informacje za: YVA, Testimonies, Diaries and Mémoires Collection, sygn. O.33/8529, Hillel Kustanowicz, *The Story of My Life: An Autobiography*, s. 80–83.

⁵² YVA, sygn. O.33/8529, Hillel Kustanowicz, *The Story of My Life*.

⁵³ J. Mieszkowski, *Między emigracją*, s. 56–58.

zyka hebrajskiego, historii i religii żydowskiej. W tym czasie lokalne zrzeszenie prowadziło działalność oświatową również w okolicznych miasteczkach. Zgodnie z informacją zawartą na łamach „Biuletynu Żydowskiej Agencji Prasowej”: „Zrzeszenie prowadzi działalność oświatową. Uruchomione zostały kursy religijne, które obejmują naukę języka hebrajskiego, historii Żydów i zasady religii żydowskiej. Prócz kursów jest jeszcze szkoła rabinacka”⁵⁴.

W kwietniu 1948 r. uczęszczało do tej szkoły około 80 uczniów w wieku przedszkolnym. Jej siedziba mieściła się w budynku kongregacji: „nauka w niej zasadniczo [była] bezpłatna, nauczyciele opłacani z funduszy kongregacji, jednak rodzice co pewien czas składali dobrowolne datki bezpośrednio nauczycielom. Trzy pokoje na szkołę talmudyczną w Kongregacji w Łodzi”⁵⁵. Utrzymanie szkoły oraz domów noclegowych w 1948 r. wynosiło – 15,6% całego budżetu⁵⁶. W 1950 r. uczęszczało do niej 38 uczniów⁵⁷. W 1951 r. istniała również placówka religijna dla najmłodszej grupy wiekowej – przedszkolnej. Pod nazwą chederu kryło się nielegalne religijne przedszkole działające przy łódzkim oddziale kongregacji, do którego w 1951 r. uczęszczało 50 dzieci. Wówczas, aby zapobiec zwiększaniu się liczby dzieci w takich placówkach, Łódzki Komitet PZPR pozwolił, by dzieci również matek nie pracujących mogły uczęszczać do państwowych przedszkoli. Miało to na celu odsunięcie dzieci od placówki religijnej. W kolejnych latach liczba dzieci uczęszczających do tej placówki malała z każdym rokiem z powodu emigracji Żydów religijnych⁵⁸.

Jednym z czołowych przedstawicieli i zwolenników odbudowy życia społeczności żydowskiej w Polsce był rabin Wawa Morejno, który jako jeden z nielicznych wiązał przyszłość społeczności religijnych Żydów z Polską⁵⁹. Urodził się 24 marca 1919 r. w Warszawie. W 1939 r. prawdopodobnie ukończył w Warszawie Wyższą Szkołę Rabiniczną, czego potem nie mógł jednak udokumentować. Trudno jest powiedzieć cokolwiek na temat jego losów wojennych – prawdopodobnie uratował się na terenie ZSRS. Po wojnie zamieszkał w Łodzi na ul. Zachodniej 78/8. Był głównym autorytetem religijnym nielegalnie działającej

⁵⁴ BŻAP z 30.07.1945, nr 54/64, k. 5.

⁵⁵ AAN, MAP, t. 1102, Protokół z przeprowadzonej w dniach 31 marca – 9 kwietnia 1948 lustracji w Zarządzie ŻKW – Łódź, k. 66–70.

⁵⁶ Ibidem..

⁵⁷ AAN, UdW, sygn. 5b/32, k. 63.

⁵⁸ G. Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Gdańsk 2006, s. 197; E. Pogorzała, *Jewish schools in Lodz in the late 1940s. Szkoły żydowskie w Łodzi w drugiej połowie lat 40. XX w.*, „Facta Simonidis” 2012, nr 1, s. 173–174.

⁵⁹ AAN, MAP, t. 1104, k. 17–95; m.in. informacje na temat konfliktu pomiędzy Morejno a Dawidem Kahane i Josefem Atlasem.

w Polsce po 1945 r. ortodoksyjnej Agudy⁶⁰. Nie potrafił lub nie chciał zaakceptować zachodzących zmian w świecie go otaczającym. Zmarł 19 marca 2011 r. w Borough Park w Nowym Jorku. Jego osoba jak i działalność na terenie Polski, zasługują na oddzielny artykuł. Tutaj przedstawię tylko wybrane informacje, te które dotyczą jego działalności na polu edukacji religijnej do 1950 r.

Mianował się rektorem Wyższej Szkoły Rabinicznej „Netzach Israel” – mieszczącej się na ul. Zachodniej 66. Placówka ta budziła wiele kontrowersji i konfliktów w religijnym środowisku żydowskim nie tylko w Łodzi, ale w całej Polsce. Szkołę traktowano jako jesziwę, a nie uczelnię wyższą. Sam też Wawa Morejno nie został uznany za rabina Łodzi, o co usilnie zabiegał. W szkole zgodnie z pismami Morejno, pracowało 22 osoby w tym 15 rabinów, a uczęszczało do niej ponad 100 uczniów⁶¹. W skład dziekanatu kierownictwa wchodziło pięciu rabinów, na czele z Wawa Morejno. Największy spór o charakter szkoły i jej działalność toczył się pomiędzy Morejno a Głównym Rabinem Wojska Polskiego Dawidem Kahane. Bardzo krytycznie odebrano też przemówienie noworoczne Morejno z życzeniami, które wygłosił na przyjęciu noworocznym u Bolesława Bieruta⁶².

Kahane w piśmie z 25 października 1946 r. twierdził, że Morejno „nie jest [...] «rektorem» żadnej «Wyższej Szkoły Rabinicznej». Owa «Wyższa Uczelnia» to zwyczajna szkoła talmudyczna zwana popularnie «Jeszybot» której kierownicy w Polsce przedwojennej nigdy nie rościli sobie pretensji do tytułu «rektora». Uczniowie powyższej «Jeszywy» zresztą kilka miesięcy temu Polskę opuścili”⁶³. Konflikt wokół działalności Morejno trwał przez kolejne lata⁶⁴.

Z perspektywy znajomości historii powojennej, jak i losów Żydów w Polsce, w tym masowej emigracji w drugiej połowie lat czterdziestych, można się zastanowić w jakim celu zakładano szkoły religijne. Z jednej strony wiemy, że większość uczniów tych szkół bardzo szybko opuszczała kraj. Z drugiej strony, po przeanalizowaniu dostępnych dokumentów można stwierdzić, że głównym założeniem organizatorów szkół było przystosowanie najmłodszej wiekowej grupy do życia zgodnie z zasadami judaizmu, a niekiedy nawet nauczanie ich podstaw tej religii (zarówno dzieci, które przeżyły okres II wojny światowej na terenie ZSRS jak i na terenie Polski pod okupacją niemiecką ukrywając się po

⁶⁰ AIPN, sygn. PF10/852,teczka dotyczy w całości osoby: Zeew Wawa Morejno; J. Adelson, *W Polsce*, s. 446.

⁶¹ AAN, MAP, t. 1104, k. 8, wykaz kuratorium Wyższej Szkoły Rabinicznej „Netzach Israel” w Łodzi. AAN, MAP, t. 931, k. 4. Pismo Komitetu Organizacyjnego Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych do Głównego Urzędu Statystycznego z 18 marca 1947 r.

⁶² AAN, MAP, t. 1104, k. 15.

⁶³ AAN, MAP, t. 1104, k. 12-13.

⁶⁴ AAN, UdW, sygn. 131/503: Protokół z walnego zebrania ZRWM (4 listopada 1958 r.) [bez nr stron] za: K. Urban, *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór dokumentów)*, Kraków 2006, s. 363.

tw. stronie aryjskiej, w większości przypadków były pozbawione praktykowania zasad religii mojżeszowej). Stąd organizowanie kursów lub zakładanie szkółek dla starszych dzieci mogło być formą powrotu, a dla najmłodszych ocalałych dzieci żydowskich – możliwością nauki tradycji i kultury żydowskiej⁶⁵. Przykładem na to może być akcja przeprowadzona w 1948 przez Komitet Organizacyjny Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej (ŻKW), kiedy to 350 konfirmantom, którzy ukończyli w 1947 r. 12 lat rozesłano tefilim i modlitewniki oraz paczki zaopatrzone w specjalnie wydrukowane błogosławieństwa⁶⁶. Natomiast Zarząd punktu produktywizacji młodzieży żydowskiej przy Zrzeszeniu Religijnym w Bielawie na czele z przewodniczącym Mozesem Goldfingerem w 1946 r. postawił sobie za cel, aby „młodzież żydowska wracająca z ZSRR w takich punktach mogłaby obok pracy produktywnej otrzymać również wychowanie religijne zgodne z tradycją żydowską”⁶⁷.

Szkoły te obok działalności edukacyjnej pełniły funkcje pomocowe, zajmując się dożywianiem dzieci oraz opieką nad nimi. Na przykładzie młodzieży szkolnej można też stwierdzić, że powstawanie jesziw miało na celu integrację Żydów religijnych, którzy w ten sposób mogli się skupić wokół kilku ośrodków; a również umożliwić im przyszlą emigrację w większej zorganizowanej grupie. Szkolnictwo religijne przygotowywało też, być może nawet niezamierzenie, do życia religijnego po emigracji do Ziemi Izraela. Jednym z ważniejszych celów było wyedukowanie przyszłej kadry nauczycielskiej, w tym również potencjalnych kandydatów na rabinów. Warto dodać, że duży odsetek wśród ludności żydowskiej po wojnie deklarował się jako niewierzący⁶⁸.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE:

Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN]:

Ministerstwo Administracji Publicznej [MAP], t. 794, t. 931, t. 1101, t. 1102, t. 1104, t. 1105

Ministerstwo Oświaty [MO], t. 1764.

Urząd do Spraw Wyznań [UdW], sygn. 5b/32, sygn. 13/370, sygn. 13/390, sygn. 131/503

⁶⁵ Na temat kondycji psychicznej dzieci żydowskich, które Zagładę przeżyły na terenach okupowanych przez Niemców, patrz np. J.B. Michlic, *Dziecko ocalałe z Holokaustu jako temat dla historyka*, [w] *Dzieci wojny*, red. A. Bartuś, Oświęcim 2016, s. 231–243.

⁶⁶ BŻAP z 26.01.1948, nr 10/386, k. 4.

⁶⁷ AP KZ, Starostwo Powiatowe w Dzierżoniowie, sygn. 26, k. 31.

⁶⁸ I. Hurwic-Nowakowska, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996, *passim*.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział Kamieniec Ząbkowicki [AP KZ]:
Starostwo Powiatowe w Dzierżoniowie, sygn. 26.

Starostwo Powiatowe w Kłodzku, sygn. 89, sygn. 90, sygn. 92, sygn. 117.

Zarząd Miejski w Wałbrzychu, sygn. 128.

Archiwum Państwowe w Szczecinie [AP Szczecin]:

Urząd Wojewódzki w Szczecinie, sygn. 1314.

Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie, sygn. 171.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie [AŻIH]:

Centralny Komitet Żydów w Polsce. Wydział Oświaty. 1945–1950, sygn. 303/
IX/1310.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [AIPN]:

AIPN, sygn. PF10/852.

AIPN Wr, sygn. 032/75, AIPN Wr, sygn. 032/98, AIPN Wr, sygn. 032/418.

Yad Vashem Archives w Jerozolimie [YVA]:

Dr. Zorach Warhaftig Collection, sygn. P.20, file 52.

Testimonies, Diaries and Mémoires Collection, sygn. O.33/8529, Hillel Kustanowicz, *The Story of My Life: An Autobiography*.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I PRASA:

American Jewish Year Book 1948–1949, t. 50.

„Biuletyn Żydowskiej Agencji Prasowej” [BŻAP], lata 1945–1948

Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór dokumentów)*, Kraków 2006.

Żebrowski R., *Dzieje Żydów w Polsce. 1918–1939. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1993.

LITERATURA:

Adelson J., *W Polsce zwanej Ludową*, [w] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993.

Adelson J., *Żydzi w Polsce 1944–1984*, „Kalendarz Żydowski” 1985/86.

Banasiewicz-Ossowska E., *Życie religijne i jego organizacja w gminie żydowskiej we Wrocławiu*, „Roczniki Teologiczne” 2015, t. 62, z. 9.

Berendt G., *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Gdańsk 2006.

Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000.

Chmielewski S., *Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 1/2.

Datner H., *Instytucje opieki nad dzieckiem i szkoły powszechne Centralnego Komitetu Żydów Polskich w latach 1945–1946. Zakres działania i założenia wychowawcze*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1981, nr 3 (119).

- Datner H., *Po Zagładzie. Społeczna historia żydowskich domów dziecka, szkół, kół studentów w dokumentach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, Warszawa 2016.
- Datner H., *Szkoły Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w latach 1944–1949*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1994, nr 1–3 (169–171).
- Grabski A., Stankowski A., *Życie religijne społeczności żydowskiej*, [w] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011.
- Hurwic-Nowakowska I., *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996.
- Jaworski W., *Jewish Religious Communities in Upper Silesia 1945–1970*, [w] *Jews in Silesia*, ed. by M. Wodziński, J. Spyra, Kraków 2001.
- Jaworski W., *Żydzi na Górnym Śląsku w latach 1945–1970*, Sosnowiec 2001.
- Ławniczak A., Juchniewicz T., *Edukacja mniejszości narodowych na Dolnym Śląsku*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy”, 2017, t. 17.
- Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Mauersberg S., Walczak M., *Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944–1956)*, Warszawa 2005.
- Michlic J.B., *Dziecko ocalałe z Holokaustu jako temat dla historyka*, [w] *Dzieci wojny*, red. A. Bartuś, Oświęcim 2016.
- Mieszkowski J., *Między emigracją a asymilacją. Szkice o szczecińskich Żydach w latach 1945–1947*, Szczecin 1998.
- Mieszkowski J., *Życie religijne mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1995, t. 10 (39), nr 1. *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993.
- Pogorzała E., *Działalność oświatowo-wychowawcza żydowskich kongregacji wyznaniowych w Polsce w drugiej połowie lat 40-tych XX w.*, „Facta Simonidis” 2008, nr 1.
- Pogorzała E., *Jewish schools in Lodz in the late 1940s. Szkoły żydowskie w Łodzi w drugiej połowie lat 40. XX w.*, „Facta Simonidis” 2012, nr 1.
- Pogorzała E., *Mniejszości narodowe i etniczne w polityce oświatowej państwa polskiego w latach 1944–1966*, Zamość 2009.
- Pogorzała E., *Problem upaństwowienia szkół Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w latach 1945–1949*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2005, nr 1–2.
- Pogorzała E., *Szkolnictwo hebrajskie w Polsce w latach 1946–1949*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2006, nr 3–4.
- Semczyszyn M., *Szczecin – „najmłodsze żydowskie osiedle w powojennej Polsce”. Miejsca związane z działalnością Żydów w mieście w latach 1945–1950*, [w]

- Szczecin i jego miejsca. Trzecia konferencja edukacyjna, 10 XII 2010 r.*, red. K. Rembacka, Szczecin 2011.
- Szaynok B., *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945-1950*, Wrocław 2000.
- Szczepański A., *Oświata żydowska w powojennej Legnicy (1945–1968)*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2013, nr 29.
- Techmańska B., *Edukacja dzieci i młodzieży narodowości żydowskiej w Legnicy w latach 1946–1968*, „Studia Śląskie” 2011, t. 70.
- Techmańska B., *Szkolnictwo mniejszości narodowych na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Łomianki 2019.
- Urban K., *Wyznanie mojżeszowe w Polsce 1945–1961 (zarys działalności)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, 2006, nr 706.
- Waszkiewicz E., *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945-1968*, Wrocław 1999.
- Wieczorek P., *Żydzi w Wałbrzychu i powiecie wałbrzyskim 1945–1968*, Wrocław–Warszawa 2017.
- Wörn A., *Jews in Szczecin, 1945–50: At the Crossroad between Emigration and Assimilation*, „Region”, 2017, t. 6, nr 1.
- Zieliński K., *Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939*, „Almanach Historyczny” 2003, t. 5.

ZASOBY INTERNETOWE:

- Włodarczyk T., *Osiedle żydowskie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950 (na przykładzie Kłodzka) – praca magisterska*, Uniwersytet Wrocławski (maszynopis), Wrocław 2010, online: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/31234> [dostęp: 20.10.2020].